

● تحلیل‌ها و گزارش‌ها

نگاهی به محورهای سیاست خارجی از دیدگاه امام خمینی (ره)

مقدمه

مصاحبه‌ها در مواضع و مواقع مختلف بیان می‌نمودند.^(۱)

ایشان از ابتدای مبارزه‌ی خود علیه رژیم پهلوی مکرر راجع به مسایل سیاست خارجی کشور، سلطه‌ی بیگانگان بر امور و مقدرات کشور، به غارت رفتن منابع معدنی و نفت توسط شرکت‌های خارجی و تکیه‌ی ناروای رژیم پهلوی و شخص شاه بر قدرت‌های استعمارگر سخن گفته‌اند.^(۲) به تعبیر دیگر باید گفت سیاست

خارجی ایران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی براساس رهنمودهای امام تغییر ماهیت داده و البته این تغییر بر مبنای اسلام بود زیرا که امام خمینی (ره) خود پرورده‌ی مکتب این دین مبین بود. در این مقال برآنیم تا نگاهی گذرا به مهم‌ترین محورهای

پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری حضرت امام خمینی (ره) تحوّل نوینی را در باب مبانی سیاسی ایران- اعم از سیاست داخلی و خارجی- به دنبال داشت. در بعد داخلی، تغییر ساختار حکومت و نحوه‌ی اداره‌ی کشور و در بعد خارجی و بین‌المللی تغییر رفتاری- ارزشی و در هر دو بعد مبنای این تغییرات در یک کلمه یعنی اسلام خلاصه می‌شود.

بر این اساس سیاست خارجی ایران پس از انقلاب اسلامی به کلی با آنچه که در رژیم گذشته بود، تفاوت می‌یابد. این تغییرات ناشی از رهنمودهایی است که امام راحل در احکام و فرامین، پیام‌ها و توصیه‌ها، مکتوبات، سخنرانی‌ها و

سیاست خارجی از دیدگاه ایشان داشته باشیم.

یادآوری دو نکته ضروری می‌نماید:

۱. بررسی دیدگاه حضرت امام نسبت به سیاست خارجی، باید با توجه به فهم مبانی اسلام صورت گیرد و نه فقط منافع محدود ملی، چرا که منافع ملی تا آنجا مورد نظر ایشان می‌باشند که در راستای منافع بالاتری مانند مصلحت اسلام و مسلمین قرار گیرند. به عبارت دیگر تهدید منافع ملی به منزله‌ی تهدید نظام اسلامی تلقی می‌گردد.

۲. در تحقیق پیرامون نظرات امام در زمینه‌ی روابط خارجی باید میان اصول ثابت و تغییر ناپذیر و امور قابل تغییر تفاوت قایل شد. به تعبیر دیگر، تغییر بعضی از مواضع امام را باید از بابت تغییر مصداق دانسته و یا در پرتو اصول دیگر تفسیر نمود.

محورهای سیاست خارجی از دیدگاه امام خمینی (ره)

به طور کلی می‌توان محورهای زیر را در زمینه‌ی سیاست خارجی از کلام و

نظرات ایشان استخراج و استنباط نمود:

۱. عدم اتکا به قدرت‌های جهانی که

در سیاست "نه شرقی، نه غربی" تجلی نموده است؛

۲. نفی سلطه‌پذیری و سلطه‌گری؛

۳. حفظ کیان و تمامیت ارضی کشور و رعایت مصالح بلند مدت نظام؛

۴. دعوت به ارزش‌های توحیدی و مبانی اسلامی؛

۵. حمایت از حقوق مسلمانان در سراسر جهان؛

۶. اظهار همدردی با مستضعفان جهان و حمایت از ایشان در برابر

سلطه‌گران؛

۷. دعوت به اتحاد مسلمانان در برابر جبهه‌ی واحد کفر جهانی؛

۸. مبارزه‌ی راهبردی با رژیم اشغالگر قدس؛

۹. هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و برقراری رابطه‌ی عادلانه و دوستانه با

کشورهای جهان.

ذکر این نکته لازم است که

دیدگاه‌های کلان حضرت امام که معطوف

به استقلال و حفظ مصالح و منافع دولت

اسلامی است، در قانون اساسی جمهوری

این نتیجه رسیده بودند که چون دولت‌ها پایگاهی مردمی نداشتند، برای حفظ خود نیازمند حمایت بیگانگان بودند. در حالی که در نظام اسلامی، حکومت، خود را بخشی از ملت و خدمتگزار آنان می‌داند. بنابراین حمایت یک ملت برای دولت او را از اتکای به دیگران بی‌نیاز می‌سازد.

نتیجه‌ی منطقی این تحلیل آن است که هر دولتی وابسته به نظامی بیگانه باشد، فاقد مشروعیت مردمی است و با فقدان مشروعیت، صلاحیت حکومت را از دست خواهد داد.

در مورد اهمیت این اصل باید گفت ام‌ام آن را "شعار اصولی انقلاب اسلامی" (۴) و "ترسیم‌کننده‌ی سیاست واقعی عدم تعهد کشور اسلامی" (۵) دانسته و آن را به "کشورهایی که درآینده‌ی نزدیک و به یاری خدا، اسلام را به عنوان تنها مکتب نجات بخش بشریت می‌پذیرند" (۶)، توصیه می‌نمایند.

۲- نفی سلطه‌پذیری و سلطه‌گری؛

امام خمینی (ره) با الهام از اصل روشن قرآنی (۷) بیان می‌دارند که "نه ظلم به دیگران می‌کنیم و نه زیر بار ظلم دیگران

اسلامی ایران به شیوه‌ی دقیق مطرح گردیده است و فصل دهم قانون اساسی مربوط به سیاست خارجی است. (۳)

۱- عدم اتکا به قدرت‌های جهانی که در سیاست "نه شرقی، نه غربی" تجلی نموده است، این اصل یکی از مهم‌ترین مبانی سیاست خارجی جمهوری اسلامی است که از سوی امام طراح و بارها به گونه‌های مختلف مورد تاکید قرار گرفت. بی‌شک، مفهوم این سخن اعلام جنگ به سایر کشورها، حتی قدرت‌های سلطه‌گر نیست، بلکه منظور آن است که سیاستمداران نظام جمهوری اسلامی ایران نباید در اخذ تصمیم‌های مملکتی به قدرت‌های بیگانه تکیه ورزند و استقلال نظام حفظ گردد و هر تصمیمی بنا بر رعایت مصالح و منافع امت اسلامی اخذ گردد. اتکا به قدرت‌های خارجی موجب خدشه‌دار شدن استقلال و روند تصمیم‌گیری شده و زمینه‌ی نفوذ و حضور بیگانگان در حکومت، سیاست، اقتصاد و فرهنگ جامعه‌ی اسلامی فراهم شود.

امام خمینی (ره) با ریشه‌یابی علت اتکای دولت‌ها و رژیم گذشته به اجانب، به

می‌رویم»^(۸).

۳- حفظ کیان و تمامیت ارضی کشور و رعایت مصالح بلند مدت نظام؛

از اصول مهم سیاست خارجی امام، تلاش برای تثبیت موقعیت داخلی، منطقه‌یی و جهانی نظام اسلامی و کوشش برای نهادینه کردن جمهوری اسلامی است. در نظر امام حفظ نظام اسلامی از اهم واجبات بوده و هر تلاشی که در بردارنده‌ی مصالح نظام نباشد، هر چند آن تلاش به خودی خود تلاشی ارزشمند محسوب گردد، فاقد کارآیی و مشروعیت خواهد بود. وظیفه‌ی کلیه‌ی مسؤولان نظام آن است که مصالح نظام را به طور واقعی تشخیص داده و از انجام اموری که منجر به تضعیف نظام می‌گردد، خودداری ورزند. امام این وظیفه را بر دوش آحاد مسلمین می‌دانند که با حمایت از نظام در حفظ آن کوشا باشند و از آنجایی که حضرت امام این امر مهم را یکی از وظایف خود می‌دانست، به آن پایبند بود و از موارد مختلفی چون پذیرش قطعنامه‌ی ۵۹۸، دستور تشکیل مجمع تشخیص مصلحت نظام از مصادیق همین نگرش است.

این عبارت نشانگر آن است که حضرت امام هرگونه سلطه با ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی را مردود می‌داند و این نظر منبعت از اصل صریح قرآنی (قاعده‌ی نفی سبیل)^(۹) می‌باشد. به طور کلی این اصل تمامی اصول دیگر را تحت الشعاع قرار می‌دهد. مثلاً با این که برقراری روابط با سایر کشورها به عنوان یک اصل پذیرفته شده است، اما اگر برقراری رابطه منجر به نفوذ و تسلط بیگانگان کافر بر جامعه‌ی اسلامی گردد، حرام بوده و هرگونه پیمانی در این خصوص فاقد مشروعیت است.

این موضوع هم در تحریرالوسیله و هم در سخنان امام از سال ۱۳۴۲ تا پایان عمر مکرر مورد تاکید قرار گرفته است و حتی ایشان دولت را از هر امری که شایبه‌ی وابستگی داشته باشد، برحذر می‌دارند.^(۱۰) از طرف دیگر، حضرت امام، هرگونه سلطه‌گری از سوی دولت اسلامی را رد می‌نماید و براحترام متقابل و داشتن روابط حسنه تاکید می‌نمایند.

۴- دعوت به ارزش‌های توحیدی و مبانی اسلامی؛

حضرت امام، با در نظر گرفتن یکی از اصول سیاست خارجی اسلام یعنی "اصل دعوت"^(۱۱) که دارای منشأ قرآنی^(۱۲) است، همواره از کارگزاران سیاست خارجی انتظار داشتند که از فرصت‌ها برای تبلیغ اسلام و ارزش‌های اسلامی بهره‌گیرند. ایشان همواره خود را موظف می‌دیدند در دیدارها و پیام‌ها به ویژه با ملت‌ها و شخصیت‌های خارجی و بین‌المللی، آنان را به این امور توجه داده و فطرت پاک انسانی آنها را متوجه مبدأ اعلیٰ بنمایند.

امام با طرح مسأله‌ی صدور انقلاب و تبیین اسلام ناب محمدی (ص)^(۱۳) از کج فهمی‌ها و سوء برداشت‌هایی که صورت می‌گرفت و یا مغرضانه تبلیغ می‌شد جلوگیری کرده و همواره اعلام می‌نمودند که صدور انقلاب یعنی "بیان ارزش‌های اسلامی برای مردم دیگر کشورها". ایشان بر همه جانبه بودن مکتب‌های توحیدی - به ویژه اسلام - و کارآ بودن آنها در برآورده کردن کلیه‌ی نیازهای بشری تأکید نموده و صدور انقلاب را با تبلیغ و دعوت مورد سفارش قرار می‌دادند.

۵- حمایت از حقوق مسلمانان در سراسر جهان؛

امام نشان داد که مرزهای اعتقادی، مرزهای واقعی است نه مرزهای جغرافیایی. مسلمانان و مومنان در هر جای جهان که باشند همه به تعبیر پیامبر اسلام اعضای یک جامعه و یک پیکرند و اصولاً مسلمانی که در فکر سایر مسلمانان نباشد در زمره‌ی مسلمین جای نمی‌گیرد.

حضرت امام با در نظر گرفتن حدیث معروف نبوی می‌فرمایند: "دفاع از نوامیس مسلمین، دفاع از بلاد مسلمین و دفاع از حیثیت مسلمین امری است لازم و ما باید خود را برای مقاصد الهی و دفاع از مسلمین مهیا کنیم و در همین راستا امام خمینی (ره) از همان ابتدای مبارزه، دفاع از حقوق مسلمانان مظلوم فلسطین در برابر رژیم اسراییل و حمایت از مجاهدین افغانی علیه نیروهای کمونیستی شوروی را مورد تأکید و تأیید قرار می‌دادند.

۶- اظهار همدردی با مستضعفان جهان و حمایت از ایشان در برابر سلطه‌گران؛

امام نه تنها حمایت از مسلمانان سراسر جهان را به عنوان یک اصل پذیرفته

۷- دعوت به اتحاد مسلمانان در برابر جبهه‌ی

واحد کفر جهان؛ (۱۴)

یکی از محورهای سیاست خارجی امام که همواره بر آن تأکید نموده و مصرانه آن را از آحاد ملت‌ها و دولتمردان جهان اسلامی می‌خواستند، توجه به ضرورت وحدت در برابر جبهه‌ی واحد کفر جهانی و پرهیز از هرگونه اختلافی که منجر به سوء استفاده‌ی دشمنان باشد، است. شاید به جرأت بتوان گفت در میان موضوع‌هایی که امام در ارتباط با جهان اسلام مطرح می‌ساخت، هیچ موضوعی تا این حد مورد اشاره‌ی ایشان نبود.

ایشان معتقد بودند: «جامعه‌یی که انبیای الهی و قرآن کریم درصدد تشکیل آن بوده‌اند، واحد به هم پیوسته‌ی حقیقی است که مفهومی بسیار فراتر از قوم، ملت و دولت با تعاریف متداول می‌یابد. باید به خویشتن خویش و فرهنگ اسلامی خود، بدون هیچ التقاط و اختلاطی بازگشت. تلاش برای حفظ و تحکیم وحدت را باید از خود آغاز کرد. «تفرقه از شیطان است و وحدت کلمه از رحمان». مگر می‌توان تفکر توحیدی داشت، خدای یگانه را پرستید، اراده‌ی الهی را در همه‌ی اشیا و عالم هستی

بود، بلکه به عنوان یک انسان، وظیفه‌ی خود می‌دانست از ملت‌های تحت ستم جباران حمایت نماید. این حمایت در کنار خود، هدایت و ارشاد آنان را به باورها و ارزش‌های اسلامی نیز همراه داشت. امام براساس همین نگرش، عنایت خاصی به توده‌های مستضعف جهان به ویژه مردم محروم آفریقا داشتند.

ایشان در فразی می‌فرمایند: «ما از تمام کشورهای زیرسلطه برای به دست آوردن آزادی و استقلال کاملاً پشتیبانی می‌نماییم و به آنها صریحاً می‌گوییم حق گرفتنی است» و در جایی دیگر می‌فرمایند: «ما از نهضت‌های آزادبخش در سراسر جهان که در راه خدا و حق و حقیقت و آزادی مبارزه می‌کنند، پشتیبانی می‌کنیم».

بدیهی است که این حمایت همواره سادی نبوده و می‌تواند دارای اشکال گوناگونی باشد، نظیر دفاع از حقوق آنان در مجامع بین‌المللی، استفاده از ابزارهای موجود برای به کرسی نشاندن حرف این ملت‌ها و آرایه‌ی امکانات برای رسانیدن پیام مظلومیت خود به جهانیان.

داشتند. براین اساس از سویی حمایت اصولی و همه جانبه‌ی نظام را از مبارزات آزادیبخش ملت مسلمان فلسطین بارها اعلام نموده و از سوی دیگر دست‌اندرکاران سیاست خارجی را از هرگونه تماس و رویارویی با مقام‌های آن رژیم برحذر می‌داشتند. هم‌چنین از مسلمانان جهان می‌خواستند تا با اتحاد کلمه و خودداری از تفرقه به مبارزه اصولی با آن رژیم بپردازند و در همین راستا، آخرین جمعه‌ی ماه رمضان را به عنوان "روز جهانی قدس" به منظور اعلام انزجار تمامی مسلمین از رژیم اسرائیل اعلام نمودند.

امام از اسرائیل به عنوان غده سرطانی در منطقه یاد می‌کردند و پیوسته خواستار نابودی این رژیم توسط مسلمین بودند.

۹- هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و برقراری رابطه‌ی عادلانه و دوستانه با کشورهای جهان؛

امام با درک عمیقی که از مسایل سیاست خارجی و آگاهی عمیق از چگونگی رابطه یک کشور اسلامی با دیگر کشورها (۱۷) به ضرورت وجود رابطه با کشورهای جهان و توسعه‌ی روابط اعتقاد

ساری و جاری دانست؛ اما در میدان عمل و ارتباط با خلق نسبت به سرنوشت دیگران بی‌تفاوت ماند. (۱۵)

ایشان این اتحاد را برای مبارزه با دشمنان اسلام به ویژه اسرائیل ضروری می‌دانست و همواره عزت مسلمین را در سایه‌ی اتحاد آنان عملی می‌دانستند و بارها تاکید می‌کردند که مسلمانان باید "کلمه‌ی توحید و توحید کلمه" داشته باشند و آن را رمز موفقیت جهان اسلامی می‌دانستند.

امام به خوبی درک می‌کردند که قدرت‌های جهانی به منظور حفظ حوزه‌ی نفوذ خود در کشورهای اسلامی نیازمند استفاده از ابزارهای رایج نظیر تفرقه و تشتت بوده و نخواهند گذاشت اتحاد مسلمانان تحقق یابد. بر این اساس همواره این آگاهی را به جهان اسلام عرضه نموده و خواستار وحدت و یکپارچگی آنان بودند.

۸- مبارزه‌ی راهبردی با رژیم اشغالگر قدس؛ (۱۶)

امام به عنوان یک راهبر در سیاست خارجی همواره به موضوع وجود رژیم نژادپرست اسرائیل و ضرورت حذف آن از صحنه‌ی جغرافیایی جهان توجه

داشته و همواره از مسؤولان سیاست خارجی می‌خواستند تا با فراهم آوردن این زمینه‌ها امکان برقراری روابط عادلانه و دوستانه را بیشتر کنند.

ایشان در طول مبارزه و هم‌چنین بعد از پیروزی انقلاب، همواره به داشتن رابطه با دیگر کشورها تاکید داشته، به شرطی که به آزادی، استقلال و منافع و مصالح اسلامی کشور لطمه‌ی وارد نشود و رابطه بر مبنای احترام متقابل باشد. (۱۸)

ایشان با یادآوری و بیان رویه‌ی پیامبر معظم اسلام (ص) در جهت توسعه روابط، قطع رابطه بدون هیچ دلیل موجهی را برخلاف عقل و شرع می‌دانستند و خطاب به مسؤولین سیاست خارجی می‌فرمودند:

«.. و شما از اول باید به آنها بفهمانید این معنا را که ما نمی‌خواهیم روابطمان مثل روابط زمان شاه باشد، بلکه ما روابط خاص اسلامی داریم که اسلام نه ظالم است و نه زیر بار ظلم می‌رود.» (۱۹)

نتیجه‌گیری؛

امام خمینی (ره)، با الهام‌گیری از مکتب انسان‌ساز اسلام و اراده و قاطعیت تمام اقدام به مبارزه علیه رژیم وابسته‌ی

پهلوی نمود و با حمایت مردم مسلمان ایران انقلاب اسلامی به رهبری ایشان به پیروزی رسید. پس از پیروزی، امام در نهادینه کردن انقلاب اسلامی در ایران موفقیت به دست آورد و به عنوان یک رهبر کارآمد ظاهر شد. (۲۰) این کارآمدی در کلیه‌ی حوزه‌ها قابل مشاهده است، من جمله در حوزه‌ی سیاست خارجی.

اگر چه جریان کلی نظام بین‌الملل با جریان انقلاب اسلامی ایران در تضاد است اما انقلاب اسلامی به عنوان یکی از نقاط عطف در قرن بیستم در نظر گرفته می‌شود. انقلاب اسلامی ایران تبلور آشکار فرآیند رواج دوباره‌ی اسلام بود، فرآیندی که بیش از یک دهه در شماری از کشورهای اسلامی به چشم خورده بود. اسلام پس از انقلاب اسلامی، در توسعه‌ی سیاسی و اجتماعی شماری از کشورها جایگاه اساسی یافت، حال چه به صورت جریان‌هایی که با شدت عمل، قصد سرنگونی یا بسی‌ثباتی دولت‌های حاکم را داشتند و چه به صورت جریان‌های میانه‌روتر اسلامی که می‌کوشیدند با فعالیت اجتماعی و سیاسی خود جامعه را دوباره اسلامی کنند. (۲۱)

یقیناً انقلابی با چنین تاثیر خارجی،

دقیقی است که ضرورت امر پژوهش در وهله اول آن قرار می‌گیرد.
دفتر تحقیقات اسلامی

دارای راهبردی مؤثر بوده است و امام خمینی (ره) این وظیفه‌ی اخیر را انجام داده‌اند، اما به منظور حصول اهداف راهبردی امام در تعامل با دیگر کشورها، نیاز به برنامه‌ریزی و اتخاذ تصمیم‌های

یادداشت‌ها

۱. جهت مطالعه رجوع کنید به: صحیفه‌ی نور، (مجموعه بیانات و سخنرانی‌ها، احکام و ... حضرت امام خمینی) در مجله‌های مختلف، (تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی).
۲. گواهی عبدالرحیم، "مبانی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از نگاه قرآن، کلام امام خمینی (ره) و قانون اساسی"، فصلنامه‌ی سیاست خارجی، سال یازدهم، شماره‌ی ۲، ص ۵۵۹.
۳. برای مطالعه‌ی بیشتر رجوع کنید به:
- هاشمی سیدمحمد، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران: اصول و مبانی کلی نظام، (تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴)، ص ص ۴۲۶-۳۵۸.
- مدنی سیدجلال‌الدین، حقوق اساسی در جمهوری اسلامی ایران دولت و قوه‌ی مجریه، (تهران: سروش، ۱۳۶۹)، ص ۲۶۵.
۴. صحیفه‌ی نور، جلد نوزدهم، ص ص ۲۰۳-۲۰۴.
۵. همان.
۶. همان.
۷. سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۳۱، لا تظلمون و لا تظلمون، ترجمه: نه ظلم کنید و نه مورد ظلم واقع شوید.
۸. صحیفه‌ی نور، ج ۳، ص ۳۳.
۹. سوره‌ی نساء، آیه‌ی ۱۴۱، لن یجعل الله للکافرین علی المؤمنین سبیلاً، ترجمه: خدا هیچ‌گاه برای کافران نسبت به اهل ایمان راه تسلط باز نخواهد نمود.
۱۰. برای مطالعه‌ی بیشتر رجوع کنید به: شکوری ابوالفضل، فقه سیاسی اسلام: اصول سیاست خارجی، (قم):

نشر حر، (۱۳۶۷) و سید علی قادری، "طرح تحقیقاتی سیاست خارجی اسلامی" مجله‌ی سیاست خارجی، سال اول، شماره‌ی ۲.

۱۱. سوره‌ی نحل، آیه‌ی ۱۲۵: ادع الی سبیل ربک بالحکمة والموعظة الحسنة و جادلهم بالتی هی احسن. ترجمه: ای پیامبر مردم را با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت بخوان و با بهترین شیوه، با آنان مجادله کن.

۱۲. سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۶۴، قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا و بینکم الا نعبد الا الله و لا نشکرک به شیئاً و لا یتخذ بعضا و بعضاً اربابا من دون الله. ترجمه: بگو ای اهل کتاب، بیایید از آن کلمه‌ی که پذیرفته‌ی ما و شماست، پیروی کنید؛ آن که جز خدای را نپرستیم و هیچ چیز را شریک او نسازیم و بعضی از ما، بعضی دیگر را سوای خدا، به پرستش نگیرد.

۱۳. در زمینه‌ی بررسی "اسلام ناب محمدی (ص)" رجوع کنید به: اسلام ناب در کلام و پیام امام خمینی، (تهران، مؤسسه‌ی تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۴).

۱۴. برای آشنایی بیشتر با آرای متفکران جهان اسلام پیرامون وحدت امت اسلامی رجوع کنید به: حماسه‌ی اتحاد، به اهتمام محمود اسمعی، (تهران، ۱۳۷۶).

۱۵. همان، ص ۲.

۱۶. برای مطالعه‌ی بیشتر در این زمینه رجوع کنید به:

امام در برابر صهیونیسم، مجموعه دیدگاه‌ها و سخنان امام درباره‌ی رژیم اشغالگر قدس، (دفتر سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱).

۱۷. حسینی سید احمد، "نگاهی به اصول روابط بین الملل اسلامی (۱)"، مجله فقه: کاوش نو در فقه اسلامی، سال سوم، شماره‌ی دهم، ص ص ۴۱-۳۱.

۱۸. صحیفه‌ی نور، ج ۴، ص ۲۶.

۱۹. صحیفه‌ی نور، ج ۱۹، ص ص ۷۴-۷۲.

20. George linabury, "Ayatollah Khomeini's Islamic legacy"; Reconstruction and Regional

Diplomacy in Persian Gulf; (eds) by H. Amirahmadi and N. Entessari, (New York:

Routledge, 1992), P.33.

۲۱. احیای دین، گفتگو با جان ال اسپوزیتو، در مجله‌ی پیام یونسکو، سال بیست و هشتم، شماره‌ی ۳۱۶، ص